

Я.Л.ПРИМАЧЕНКО *

УКРАЇНЬСЬКА ХУДОЖНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ 1920-х рр. ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ЯВИЩЕ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналізується сучасний стан досліджень історії української художньої інтелігенції 1920-х рр. Розглядається історіографічний контекст, на тлі якого відбувалося становлення даного напрямку, окреслено подальші перспективи дослідження.

Ключові слова: *художня / літературно-мистецька інтелігенція, дискурс, колоніальні підходи, нова імперська історія.*

Запізнлий процес становлення національної державності поставив Україну у ситуацію «навздогінної» націоналізації всіх сфер суспільного й державного життя. Особлива роль у цих процесах відводилася становленню національного нарративу, що мав легітимізувати статус України як незалежної держави. Ідеологічні деформації та провінціалізація української історичної науки в радянську добу створювали ситуацію, коли питання: «Чи має Україна історію?» напрошувалося само собою. Українську історію треба було не просто переписати з нових позицій, як у польському чи російському випадку, – її треба було фактично написати заново.

Залучення до наукового обігу доробку української діаспори, яка протягом другої половини ХХ ст. створила альтернативний радянському національний нарратив, на певному етапі допомогло заповнити фактографічний та теоретико-методологічний вакуум. Проте діаспорні впливи сприяли закріпленню у сучасній українській історіографії народницької концепції М.Грушевського. Частина напрацювань, особливо тих, що стосуються періоду радянської історії, перекочували у вітчизняний нарратив, як стверджує Я.Грицак, почасти будучи некритично засвоєними¹.

Інтеграція українських науковців до світового історіографічного процесу стала можливою завдяки широкому доступу до праць зарубіжних дослідників, інтенсифікації діалогу шляхом участі вітчизняних істориків у міжнародних конференціях, присвячених як українській проблематиці, так і методологічним дискусіям, а також участі у грантових програмах зарубіжних інституцій. Усе це створило умови для швидкого формування нового покоління дослідників, які не тільки вдалися до активної ретрансляції останніх напрацювань західної історіографії у сфері методології, але й форсованими темпами почали впроваджувати нові підходи до вивчення української проблематики. Запровадження постмодерністських методів соціальної та антропологічної

* *Примаченко Яна Леонідівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.*

E-mail: yana.prima@gmail.com

¹ *Грицак Я.* Українська історіографія: 1991–2001 // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.43–55.

історії, критика традиційної парадигми «нація – держава» суттєво розширило дослідницький інструментарій, утім, було й досить неоднозначно сприйняте широким науковим загалом, адже зазначені підходи підважували національний наратив. Як влучно зазначив Г.Касьянов, проект модерності «доводиться реалізовувати в епоху домінування тенденцій іншого характеру, що прирікає сучасних українських істориків або на досить стандартні реакції і перебування у стані дежавю, або на серйозний конфлікт з оточенням для частини дослідників, котрі випадають з усталених рамок патріотичної схеми»².

Рубіж тисячоліть для української історичної науки став певним вододілом. На цей час уже визначилися способи писання історії, представлені у формі бінарної опозиції «канонічна vs. неканонічна історія», де перша знаменує собою логічне завершення становлення модерністської інтелектуальної традиції початку ХХ ст., перерваної поразкою Української революції 1917–1921 рр., а друга – працюючи в рідні сучасних західних методологій – їй протистойть³. Я.Грицак, крім двох зазначених форм додає ще й стару радянську, відзначаючи, що всі три групи є «ідеальними типами», а отже, не можуть існувати у чистому вигляді, як правило постаючи в різних комбінаціях, еволюціонуючи від одного типу до іншого⁴.

Схильність до саморефлексії – характерна особливість українського історієписання на рубежі ХХ–ХХІ ст. – знайшла своє відображення в появі великої кількості досліджень, присвячених аналізу та теоретико-методологічному осмисленню напрацювань сучасної української історіографії. Такий майже паралельний процес писання й осмислення написаного можна вважати прагненням вітчизняних дослідників не відставати від своїх зарубіжних колег, перш за все поляків та росіян, які досить швидкими темпами надолужували методологічну прірву, що виникла внаслідок домінування у Центрально-Східній Європі та СРСР марксистської ідеологічної парадигми. Тут варто зауважити, що російська й польська історичні науки мали для цього більш сприятливі передумови. У Росії ще в радянський період оформилися історико-антропологічна (А.Гуревич) та культурно-семіотична (Ю.Лотман) школи⁵. Ряд складних питань українсько-польського протистояння було порушено польськими дослідниками ще в 1970-х рр.⁶

Процеси українсько-польського історичного примирення (Меморіал Орлят на Личаківському цвинтарі у Львові, Волинська трагедія 1943 р.), політика «розподілу» спільної українсько-російської історії (дискусії щодо історичної спадщини Київської Русі, Переяславської угоди 1654 р., перегляду історії Другої світової війни та ін.), що особливо активізувалися на межі тисячоліть,

² Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab Imperio* (Казань). – 2003. – №2. – С.499.

³ Запекілляк Л. Замітки про сучасну українську історіографію // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – Вип.15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.18–23.

⁴ Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.66–67.

⁵ Коляструп О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х., 2010. – С.64–65.

⁶ Гльовшин І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1944 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2003. – С.12–13.

сформували той суспільно-політичний контекст, який сприяв активному залученню українських істориків до міждержавного історичного діалогу.

За останні 20 років з'явилося чимало досліджень, присвячених українській інтелігенції. Проте більш прискіпливий погляд свідчить, що насправді праць про художню інтелігенцію 1920-х рр. зовсім небагато. Причиною такого стану досліджень зазначеної проблематики стало домінування на початку 1990-х рр. тоталітарної парадигми з її акцентом на сталінських репресіях, що робило актуальним постановку питання в більш широких хронологічних рамках 1920–1930-х рр.⁷

Свої корективи щодо постановки проблематики вносили й джерела. Найбільш вірогідні відомості про чисельність і склад інтелігенції республіки містилися в матеріалах всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр.⁸ Штучний розрив між ними, покликаний приховати демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій, створював додаткові методологічні передумови, що робили більш зручною постановку дослідження проблеми історії української інтелігенції міжвоєнного періоду саме у хронологічних рамках 1920–1930-х рр., адже дозволяли простежити процес змін її соціальної структури в динаміці.

Превалювання праць фактографічного характеру зумовлювалося тією ситуацією, що склалася на початок 1990-х рр. в українській науці: розсекречення документів та заповнення «білих плям» стали підставовими факторами, котрі визначали підходи та напрями дослідження такої суспільної верстви, як інтелігенція. Цей підхід здобув досить неоднозначну оцінку серед дослідників. Д.Бачинський, який проаналізував сучасну вітчизняну історіографію процесів українізації, загалом позитивно оцінював такі праці, відзначаючи їх внесок у процес деідеологізації історичної науки⁹. Л.Зашкільняк, навпаки, уважав, що можливість залучення до наукового обігу нової джерельної бази «дозволила досить легко і швидко готувати та захищати кандидатські й докторські дисертації за рахунок «закриття» т.зв. «білих» і «чорних» плям минулого без особливих зусиль щодо їх осмислення»¹⁰. Переписування історії перетворилося на самоціль, без чіткого уявлення про те, як її треба переписувати. На думку дослідника, подібна тенденція в українській історичній науці все ще не втратила своєї інерції¹¹. Цю тезу підтримує і Я.Грицак, який пов'язує тривале домінування «документальної школи» зразка позитивізму XIX ст. у сучасній українській історичній науці з відродженням дореволюційної національної парадигми¹².

Звууженню хронологічних рамок дослідження української інтелігенції міжвоєнної доби до 1920-х рр. сприяла актуалізація досліджень, присвячених

⁷ Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.55.

⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – Кн. II. – К., 1994. – С.57.

⁹ Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 1930-х рр.: історіографія питання // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей на пошану проф. П.П.Гудзенка. – Вип. 12. – К., 2007. – С.313.

¹⁰ Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію. – С.15.

¹¹ Там само. – С.16.

¹² Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.57.

процесу українізації. Як хронотоп українізація досить активно використовувалася дослідниками вітчизняної інтелігенції. Своєю чергою, постанови й накази щодо впровадження української мови та культури в усі сфери життя робили інтегрований підхід до інтелігенції більш зручним. Виокремлення певних груп, як правило, відбувалося в рамках професійного поділу на гуманітарну та інженерно-технічну. Якщо говорити про творчу інтелігенцію, то до цієї категорії зараховували науковців і митців. Утилітарність такого підходу обумовлювалася єдиною лінією радянської влади до цих двох категорій. Зокрема, обидві підпорядковувалися Наркомосу, на них поширювалися спільні директиви.

У наш час, на думку дослідника сучасної української історіографії міжвоєнного періоду Г.Васильчука, тематика українізації методологічно й тематично вичерпала себе та потребує нових підходів, зокрема в контексті історії повсякденності¹³. На цей заклик відгукнулася вінницька дослідниця О.Коляструк, яка видала ґрунтовну монографію, присвячену повсякденному життю інтелігенції у 1920-х рр. Проте основну увагу авторка приділила аналізу теоретичних проблем історії повсякденності, відвівши самій проблемі повсякдення української інтелігенції лише один розділ. Загалом дана праця є по суті першою масштабною спробою та, власне, дуже вдалою, писання історії інтелігенції «знизу»¹⁴. У відносинах між владою і суспільством саме суспільство є первинним, оскільки дії влади завжди похідні від його настроїв¹⁵. О.Коляструк також запропонувала класифікацію сучасного стану досліджень історії української інтелігенції, яка йде у фарватері загальних тенденцій вітчизняної історичної науки та представлена двома етапами: 1) 1990-ті рр. – початковий, реставраційно-реабілітаційний; 2) початок 2000-х рр. – етногенетично-концептуальний¹⁶.

Авторитарні тенденції радянської влади, яка протягом 1920-х рр. намагалася поставити під свій контроль усі сфери, дотичні до духовного життя та ідеологічного впливу на суспільство, ще не набули рис тотального контролю, залишаючи певний простір свободи творчого пошуку. Така неструктурованість літературно-мистецької спільноти, коли художня інтелігенція перебувала в постійному русі, зумовленому творчим пошуком, як, власне, і значення та вплив окремих творчих особистостей тієї епохи, зумовлювали постановку питання в рамках біографічних досліджень. Це сприяло появі біографічних та документальних праць, присвячених окремим постатям¹⁷.

Кількість студій, присвячених комплексному дослідженню художньої інтелігенції, залишається досить обмеженою і через специфіку цієї групи: її нечисленність та особливості творчої праці. Згідно з міським переписом населення 1923 р., до інтелігенції було зараховано 334,7 тис. службовців. Як відзначають

¹³ *Васильчук Г.* «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення і аксіологічні орієнтири // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2008. – Вип.37. – С.347.

¹⁴ *Коляструк О.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х., 2010.

¹⁵ Там само. – С.72.

¹⁶ Там само. – С.148.

¹⁷ *Марочко В.* Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006. – 285 с.; *Лозицький В.* Бунтівник: Життя і смерть Миколи Хвильового: Історико-публіцистичний нарис. – К., 2009. – 120 с.; *Шаповал Ю.* Полювання на «Вальдшнепа»: Розсекречений Микола Хвильовий. – К., 2010. – 296 с.

дослідники, ця цифра перебільшена, адже до категорії службовців потрапляли всі працівники установ, включаючи двірників, прибиральників та ін. Загалом через особливості своєї праці працівники мистецтв погано піддавалися обліку.

На початку 1920-х рр. нараховувалося приблизно 30 тис. осіб, що тією чи іншою мірою були причетні до культурно-освітньої роботи. Представники вільних професій (25 054) поділялися на сім категорій: артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі культури¹⁸. Художники та архітектори до цього списку не потрапили, вірогідно через свою нечисленність. Якщо звідси прибрати чотири категорії, не пов'язані з мистецтвом, то досить умовно ми можемо сказати, що кількість митців у класичному розумінні цього слова була не більше, ніж 3,5 тис. осіб. Звісно цього явно не достатньо для задоволення культурних потреб суспільства, яке швидко модернізувалося й мало бути виховане в радянському дусі.

На середину 1920-х рр. на державній службі було зареєстровано 6,1 тис. працівників мистецтв, 32,3 тис. осіб віднесено до категорії представників вільних професій¹⁹. Збільшення кількості працівників, дотичних до сфери культури, стало наслідком, перш за все, активного залучення молодих кадрів із середовища робітників і селян, що було продиктоване прагненням радянської влади створити лояльний прошарок нової інтелігенції на противагу старій дореволюційній, трактованій більшовиками як «попутницька», «потенційно контрреволюційна»²⁰.

Нечисленність та аморфність цієї групи, збільшення спричиненої модернізацією соціальної мобільності створювали додаткові труднощі щодо підрахунку кількості художньої інтелігенції, визначення її професійних категорій. Домінування комплексного підходу до інтелігенції на початку 1990-х рр., як, власне, і необхідність написання загальної історії української інтелігенції відсунули ці проблеми на задній план, зробивши тему актуальною тільки на рубежі ХХ–ХХІ ст., коли почали з'являтися перші комплексні дослідження, присвячені окремим професійним групам інтелігенції.

У цьому контексті примітне дослідження Г.Васильчука, який удався до аналізу конотацій, котрі вкладали в поняття «радянська інтелігенція» сучасні дослідники. Відштовхуючись від радянського визначення («радянська соціалістична інтелігенція»), автор відзначив уникнення прикметника «радянська» щодо інтелігенції в перших історичних дослідженнях доби незалежності. Інтелектуальна еліта України 1920-х рр. ані ментально, ані світоглядно не була радянською.

Аналізуючи сучасний стан досліджень цієї соціальної групи, автор підтримує Г.Касьянова, який зазначає відсутність фундаментального дослідження, безпосередньо присвяченого українській інтелігенції як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Г.Васильчук також наголошує, що ряд сучасних українських істориків досить критично ставляться до застосування терміна «національне відродження»

¹⁸ Нариси історії української інтелігенції... – С.3.

¹⁹ Там само. – С.5.

²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С.50.

щодо періоду 1920-х рр., адже національна свідомість була притаманна ще українській інтелігенції XIX ст., а також протягом наступних десятиліть, особливо у 1917–1920 рр. Тут варто зауважити, що автор розглядає свідомість як специфічну складову «духовної культури особистості, котра має виразні національні ознаки». Отже, національна свідомість, за Г.Васильчуком, якщо не тотожна терміну «національне відродження», то принаймні є тією складовою, без якої «національне відродження» як процес самоусвідомлення неможливе. Він погоджується з тим, що правомірність застосування терміна «національне відродження» до 1920-х рр. досить дискусійна. Послугування такою термінологією є закономірним наслідком впливу народницької концепції української історії, у рамках котрої працювали більшість діаспорних істориків. Проте, на нашу думку, не можна заперечити евристичного та інструментального значення цього терміна протягом 1990-х рр., коли на тлі загального захоплення проблемами українського державотворення науковці вдалися до дослідження історії української інтелігенції. Сам Г.Васильчук припускає, що сформувавшись на рубежі XIX–XX ст. та остаточно викристалізувавшись і дозрівши протягом буремних 1917–1920 рр., українська національна інтелігенція прагнула змістовного національного відродження. Але українізація, на яку покладали великі надії, не змогла забезпечити дійсно високого рівня розвитку вітчизняної культури. Зрештою більшовицька політика призвела до остаточного переродження української інтелігенції на верству держслужбовців²¹.

Таким чином, у ході огляду конотацій, що вкладалися українськими істориками в поняття інтелігенції, автор порушив і проблему методологічного інструментарію дослідників («національне відродження», «національна свідомість», «розстріляне відродження» та ін.), який, на нашу думку, вимагає більшої конкретизації та уточнення хронологічних меж його застосування. У цьому контексті створення фундаментального дослідження історії української інтелігенції XIX–XX ст. дозволило б більш чітко підійти до теоретико-методологічного осмислення й термінологічних категорій, що застосовуються українськими істориками до цієї суспільної верстви.

Загалом Г.Васильчук визначає 1990-ті рр. як період поступального дослідження інтелігенції 1920–1930-х рр., що мали на меті з'ясувати теоретичні питання та сформулювати проблемно-тематичні пріоритети. Характеризуючи стан розробки проблематики, він відзначає послідовність наукового висвітлення, коли «тема кандидатської стає інтелектуально-пізнавальним поштовхом для дисертаційного дослідження»²². Тут автор має на увазі, що захист дисертаційного дослідження фактографічного характеру як правило спонукає науковця до більш глибокого аналізу та розробки нових теоретико-методологічних підходів. Сам він схиляється до означення інтелігенції, запропонованого російським фахівцем Ф.Соколовою, котра визначає цю суспільну верству як групу, що займається професійно-інтелектуальною діяльністю в галузі духовного виробництва²³.

²¹ *Васильчук Г.* «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення... – С. 343-346.

²² *Васильчук Г.* Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії країни 20-х – 30-х років XX ст.: історіографічний дискурс // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2006. – №30. – С.25.

²³ Див.: *Васильчук Г.* «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення... – С.349.

Звернення українських істориків до напрацювань російських дослідників зумовлене як спільним радянським минулим обох країн, так і більш широким теоретико-методологічним осмисленням даної проблематики в Росії. На думку О.Коляструк, у сучасній російській історіографії домінує два основних підходи щодо визначення інтелігенції: 1) соціально-етичний/культурологічний М.Бердяєва та С.Булгакова, що розглядає «інтелігенцію як надсуспільну, поза-соціальну групу, як носія певного типу цінностей – духовних, моральних, ідейно-політичних»; 2) соціологічний (соціально-професійний), характерний для марксистської методології, котра відводить інтелігенції роль суспільного класу/групи, що займається професійною розумовою діяльністю²⁴.

Для української історіографії обидва підходи не нові. Соціологічний домінував протягом радянського періоду, і все ще продовжує зберігати свої позиції. Натомість соціально-етичний був оформлений у 1960-х рр. українським історіософом І.Лисяком-Рудницьким, який дав означення інтелігента як особи, чиєю «суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей». Згідно з цим означенням, наявність вищої освіти не є критерієм. Поза колом інтелігенції опиняються люди, зайняті господарською, економічною та військовою діяльністю. Натомість творцями духовних цінностей, за визначенням І.Лисяка-Рудницького, є представники професій, пов'язаних із гуманітарною сферою (науковці, учителі, літератори, журналісти, митці, юристи, лікарі), що мають безпосередній контакт або вплив на людину²⁵.

Превалювання на початку 1990-х рр. комплексного підходу щодо інтелігенції робило питання її дефініції та класифікації вторинним. Априорі розумілося, що це люди з вищою професійною освітою, а також всі, дотичні до продукування ідеології, що дозволяло зараховувати до цієї категорії т.зв. «нову пролетарську інтелігенцію» та партноменклатурних працівників. Поступово намітилася тенденція до поділу інтелігенції за професійною ознакою на гуманітарну й технічну, і лише на рубежі ХХ–ХХІ ст. дослідники почали вдаватися до вузькопрофесійного визначення груп гуманітарної інтелігенції. Так з'явилася дефініція літературно-мистецька або художня інтелігенція, причому у ці поняття вкладався однаковий зміст. До даної категорії зараховувалися лише представники мистецтва, на відміну від більш широкого визначення – творча інтелігенція, до лав якої, крім митців, також відносили науковців. Дещо осторонь категорії літературно-мистецька/художня інтелігенція стоять представники кіноіндустрії, оскільки політика радянської влади щодо цієї групи суттєво відрізнялася. Кіно було не просто новим видом мистецтва, що мало великий пропагандистський потенціал, але й водночас високотехнологічною галуззю економіки. Як влучно зауважив російський дослідник В.Максименков: «Ця суперечлива природа промислового мистецтва чи індустріального ЗМІ давала кіно технічну відстрочку щодо репресій і відступну для експериментів, які проводили працівники галузі. Кіносправа доручалася не вчорашнім лікнепівцям чи напівосвіченим агітпропівським пролеткультівцям із робфаків,

²⁴ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – С.133–134.

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.361.

як нерідко відбувалося в радянській літературі чи газетах. Кіно виявилось справою спеців, хоча й червоних. Їх спеціальний професіоналізм допускав автономність, певний ступінь самостійності, свободу дій»²⁶. Загалом дослідники не вдавалися до чітких дефініцій щодо професійних груп інтелігенції, радше йшли слідом за матеріалом, послуговуючись визначеннями, що застосовувалися в директивних документах радянської влади. Дослідження історії «згори» в контропозиції «влада – суспільство» сприяло побудові аналітичних структур, які калькували радянські підходи. Підпорядкування наукової й художньої інтелігенції Наркомосу, а кіноіндустрії – ВУФКУ сприяло тому, що працівники кіно не потрапляли до категорії літературно-мистецької/художньої інтелігенції, натомість представники науки й мистецтва об'єднувалися в єдину спільноту як творча інтелігенція.

Зміна дослідницької парадигми, яка виразно окреслилася в українській історіографії на початку 2000-х рр., сприяла зацікавленню вітчизняних науковців історією «маленької людини», на перший план вийшли мікроісторія, історія повсякденності, історична антропология. Як відзначає О.Коляструк, на початку XXI ст., вивчаючи долю художньої інтелігенції, українські дослідники почали вдаватися не тільки до аналізу документів, але й до літературних творів: «Вони (дослідники – *Я.П.*) піддають їх не літературознавчому аналізу, а розглядають як тексти-джерела взірців соціалізації, як проекцію соціального бажання, як засіб колективної терапії»²⁷. Таке зближення історичної науки з літературою, на думку О.Коляструк, обумовлене «зміщенням акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне», прагнення показати історію «знизу»²⁸.

У контропозиції «влада – суспільство» акцент змістився в бік суспільства. Саме перетворення останнього з об'єкта на суб'єкт, де представники різних суспільних верств виступають як історичні актори, актуалізувало питання дефініції різних професійних груп інтелігенції, зокрема й художньої, як основного творця ідей. У цій статті ми використовуємо поняття художня/літературно-мистецька інтелігенція як тотожні, зараховуючи до них усіх представників літератури, музики, живопису, театру та кіно. Перш ніж перейти до аналізу завдань, що стоять перед сучасними дослідниками історії української інтелігенції 1920-х рр., хотілося б звернути увагу на те, що вже зроблено у цьому напрямі.

Серед комплексних досліджень, присвячених історії української художньої інтелігенції 1920-х рр., варто відзначити праці М.Борисенка, Т.Комаренко, В.Масненка, О.Тарапон, М.Шипович. Усі ці дослідники досить детально показали основні напрями політики радянської влади щодо літературно-мистецької інтелігенції²⁹. Зокрема, Т.Комаренко та М.Шипович виділили три етапи

²⁶ Максименков Л. Введение // Кремлёвский кинотеатр: 1928–1953: Документы (серия «Культура и власть от Сталина до Горбачёва»). – Москва, 2005. – С.31.

²⁷ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – С.153–154.

²⁸ Коляструк О.А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010. – С.217.

²⁹ Борисенко В.М. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920–1932 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 36 с.; Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах

в літературно-мистецькому житті України 1920-х рр. Перший (1920–1924 рр.) ознаменувався стихійним піднесенням національно-культурного життя в умовах непу і змусив радянську владу вдатися до негайних заходів щодо опанування цього процесу. Другий (1925–1928 рр.) визначався двома різновекторними процесами: періодом найбільшого розквіту, що позначився появою цілої плеяди молодих талантів у літературі й мистецтві, та стрімкими обертами ідеологічної компанії радянської влади з приводу боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Третій (1929–1930 рр.) був початком планомірного винищення української інтелігенції³⁰. М.Шипович навіть запропонувала комплекс ознак, що визначають творчу особистість: «Неприйняття утилітарного підходу до творчості; визнання у творчості пріоритету загальнолюдського й національного над класовим і партійним; шанобливе ставлення до класичної національної і світової культури, увага й толерантність до нових явищ у літературі та мистецтві; пристрасна любов до життя та всього живого, прагнення підтримувати ріст і розвиток; вимога постійного навчання, удосконалення творчої майстерності, а також повної свободи творчої конкуренції; проголошення й утвердження самотності української національної культури»³¹. Щоправда, авторка визнає, що запропонований список ознак є модифікованою версією переліку, оприлюдненого Ю.Цековим³².

М.Борисенко особливу увагу приділив літературній дискусії 1925–1928 рр. та її наслідкам. Автор активно послуговувався популярною в 1990-х рр. термінологією «національно-культурного відродження», але це жодною мірою не применшує значення цього дослідження.

Також слід відзначити низку статей, присвячених історії художньої інтелігенції 1920-х рр., котрі побачили світ у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»³³. Більшість цих досліджень мають фактографічний характер та вводять у науковий обіг раніше невідомі факти й документи.

Отже, говорячи про стан досліджень історії української художньої інтелігенції 1920-х рр., можна досить упевнено сказати, що на сучасному етапі старі

українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.

³⁰ Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. (серія «Історичні зошити»). – К., 1999. – С.52–53.

³¹ Шипович М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.98.

³² Див.: Цеков Ю. Ренесансова особистість в українському письменництві 20-х років // Слово і час. – 1994. – №2. – С.14.

³³ Під софитами секретних служб (документи з папки-формуляру на О.П.Довженка) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2 (2/3). – С.235–280; Сахно А.І. Розстріляний романс, або Чи міг Хрущов не знати правди // Там само. – 1997. – №1/2 (4/5). – С.294–301; Давидюк А.І. Репресований джаз // Там само. – С.302–316; Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення радянської цензури // Там само. – 1998. – №1/2 (6/7). – С.70–79; Очеретянюк В. Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // Там само. – 1999. – №1/2 (10/11). – С.128–141; Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ // Там само. – 2008. – №1/2 (30/31). – С.311–347; Безручко О. Доля кінорежисера Гліба Затворницького // Там само. – 2008. – №1/2 (30/31). – С.433–443; Його ж. Справа-формуляр «Запорожець»: нові документи про режисера Олександра Довженка // Там само. – 2009. – №2 (33). – С.327–352.

теоретико-методологічні підходи (марксистський, позитивістський, структуралістський) поступово вичерпуються. Накопичений фактографічний матеріал потребує переосмислення. Певними дороговказами є праці Г.Васильчука та О.Коляструк³⁴. Перший зробив зріз усієї сучасної історіографії міжвоєнного часу, що показує базові теоретико-методологічні підходи і вибір проблематики, які домінували серед дослідників радянської України; друга в рамках однієї праці поєднала аналіз теоретичних підвалин історії повсякденності з оглядом сучасного стану української й російської історіографії та запропонувала прикладне дослідження повсякдення української інтелігенції – від поразки Української революції 1917–1921 рр. до кінця 1920-х рр.

На сучасному етапі, на нашу думку, у дослідженні історії української інтелігенції 1920-х рр. окреслилися такі пріоритетні завдання:

– запропонувати нові методологічні підходи, які дозволили б показати художню інтелігенцію 1920-х рр. як історичного актора, чия роль справляла потужний вплив на суспільні настрої та політичну лінію радянського керівництва;

– розкрити суть внутрішніх суперечностей, що існували у середовищі художньої інтелігенції 1920-х рр. між представниками різних груп і напрямів;

– показати як різні групи художньої інтелігенції реагували на зміну політичного курсу радянської влади протягом 1920-х рр.

Певний потенціал для подальшого дослідження української художньої інтелігенції, на нашу думку, можуть становити підходи, запропоновані в рамках колоніальних студій та нової імперської історії. Звісно, щодо їх новизни, як і всього постмодерністського дискурсу, можна посперечатися. Однак, як влучно зазначила польський теоретик історії Е.Доманська: «Ви не можете перескочити через цей певний шлях мислення, відкинути постмодернізм і почати говорити про постгуманітаристику. Ми всі маємо опрацювати постмодернізм, тому що це необхідно в наших постсоціалістичних умовах»³⁵.

Колоніальні студії, як, власне, і нова імперська історія оформилися в рамках нової культурної історії на Заході в 1980-х рр., ставши одним із домінуючих напрямів серед зарубіжних дослідників СРСР³⁶. Обидва підходи знайшли як своїх адептів, так і опонентів. Одним із перших, хто ще в 1982 р. запропонував застосувати щодо української культури постколоніальні підходи, був канадський мистецтвознавець українського походження М.Шкандрій. Тут слід наголосити, що позиція цього дослідника, котрий схильний розглядати історію України як у складі Російської імперії, так і СРСР у категоріях колоніального

³⁴ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя; Васильчук Г. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя, 2008. – 314 с.; Його ж. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2008. – 33 с.

³⁵ Доманська Е. «Історія може колись зникнути з університетів, як зникли алхімія чи астрологія» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4f89323ce586b/>

³⁶ Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.249–269; Лаас Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.170–191.

дискурсу, не знаходить підтримки серед широкого загалу фахівців³⁷. Так, прихильник колоніального підходу канадський історик українського походження С.Величенко відмічає, що трактування радянської України як колонії радянської Росії було характерним для українських націонал-комуністів 1920-х рр. (Ю.Лапчинський, В.Шахрай, С.Мазлах, О.Шумський) та націоналістів періоду Другої світової війни (М.Сціборський, О.Горновий, П.Полтава) і повоєнної націоналістичної еміграції, але у цілому жоден серйозний дослідник української історії (І.Лисяк-Рудницький, О.Оглоблин, В.Голубович) не поділяв думки щодо колоніального статусу України у складі СРСР³⁸. Інший канадський історик українського походження П.Р.Магочій та австрійський фахівець А.Капшелер також не схильні розглядати українську минувшину в категоріях колоніалізму, натомість сповідують принцип множинних лояльностей, у рамках якого представники Російської імперії одночасно могли бути лояльними владі, своїй етнічній, соціальній та релігійній групам³⁹.

Власне, якщо розглядати Радянський Союз як імперію, то націонал-комуністична група художньої інтелігенції якраз може бути яскравим прикладом множинної лояльності, коли її представники були водночас вірними своєму народові та комуністичній державі. У цьому контексті радянська держава й радянська влада виступають у контрпозиції. На нашу думку, українська художня інтелігенція, особливо та її частина, що стояла на націонал-комуністичних позиціях, якраз і була яскравим прикладом лояльності радянській державі, а не владі.

У рамках нової імперської історії теорія множинних лояльностей дещо перегукується з підходом, запропонованим російським дослідником А.Еткіндом, який розглядає історію Російської імперії в категоріях внутрішньої колонізації (імперія опановує власний народ). На думку А.Еткінда, до виникнення ідеї етнічності «немає різниці між внутрішнім і зовнішнім, а є єдиний потік колонізації, що йде від держави, яка не робить різниці між своїми та чужими, росіянами й іноземцями, а поділяє тільки на друзів і ворогів»⁴⁰. Російщення в Російській імперії мало обмежений характер і почало застосовуватися досить пізно. Натомість націоналізм, що є головним ворогом імперії, особливо коли він формується у середовищі титульного народу, може відігравати консолідуючу роль, якщо імперські й національні задачі збігаються, як, наприклад, у період війн чи відцентрові – у мирний час. А.Еткінд не заперечує проти застосування категоріального апарату концепції внутрішньої колонізації щодо радянського періоду⁴¹.

³⁷ *Shkandrij M. Colonial, Anti-Colonial and Postcolonial in Ukrainian Literature // Twentieth century Ukrainian literature: Essays in honor of Dmytro Shtohryn / Ed. by J.Rozumnyj. – K., 2001. – P.283.*

³⁸ *Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.242–243.*

³⁹ *Див.: Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Україна: процеси націотворення / Упор. А.Капшелер; пер. з нім. – К., 2011. – С.44; Капшелер А. Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на II Міжнародному конгресі українців. – Ч.1. – Л., 1994. – С.208–214.*

⁴⁰ *Разговор о неклассическом колониализме. – I: Интервью с А.Эткиндо // Ab Imperio. – 2011. – №1. – С.121.*

⁴¹ Там же. – С.126–127.

У рамках цього підходу виникає питання: наскільки уніфікованим був підхід радянського керівництва щодо національної інтелігенції у СРСР? Чи можна вважати підтримку радянською владою суспільного напруження, завдяки нагнітання ситуації довкола фактору зовнішньої загрози від «капіталістичного оточення», спробою консолідації імперських і національних задач?

М.Шкандрій виокремлює колоніальний та імперський дискурси, які, на його думку, в однаковій мірі проявилися в моделі російського панування в Україні. Він вважає, що інтеграція української еліти в імперські структури була класичним прикладом колоніальної політики імперій, спрямованої на упокорення новонабутих територій. Яскравим унаочненням такої колоніальної політики є тривала маргіналізація та утиски української культури⁴². На підтримку своєї позиції дослідник апелює до іншого представника діаспори – М.Павлишина, пропонуючи застосовувати до сучасної української літератури й культури три підходи: колоніальний, антиколоніальний і постколоніальний. Перший відноситься до тих елементів у літературі, що слугують поширенню «структур і міфів колоніальних відносин влади»; другий – до тих рис, які відкидають або шукають можливості змінити їх, аби здобути реванш над «імперією» шляхом приниження культури «метрополії» та віддаючи перевагу культурним надбанням «колонії»; третій придатний до обох цих категорій у літературі й культурі, розглядаючи ці підходи як рівноправні⁴³. Власне, запропонована аналітична структура цілком може прислужитися аналізу не тільки сучасної української літератури, але й літературних процесів 1920-х рр., які у своїй основі мали виразне антиколоніальне спрямування (заклик М.Хвильового «Геть від Москви!», орієнтація на «психологічну Європу» та ін.).

Вище ми вже писали про досить критичне ставлення до колоніальних підходів щодо української історії. Це не в останню чергу пов'язане з побоюванням ряду істориків щодо «розмивання» рамок історичного дослідження, що стало особливо актуальним після «лінгвістичного повороту» в історії. Так, С.Величенко вважає: «Досліджуючи лишень культурні аспекти панування та підпорядкування, що їх вони (літературознавці – *Я.П.*) вважають «культурним та лінгвістичним» імперіалізмом [...] постколоніалісти вважають свою методологію певного роду терапією, що допомагає колишнім колонізованим народам пізнати себе через знання свого минулого. Обмежуючи колоніально-імперські стосунки до літературно-культурної сфери, вони ніби перебирають на себе роль провідників, які тільки й можуть роз'яснювати суть панування та визволення»⁴⁴. Автор досить скептично ставиться до просвітницьких і месіанських претензій постколоніалістів, наголошуючи на тому, що цей напрям своїм успіхом у західній історіографії завдячує перш за все щедрим пожертвам великих корпорацій, котрі наймали постколоніалістів як консультантів із метою підвищення ефективності роботи своїх закордонних філій. Іншим негативним аспектом такого методологічного підходу є, на його думку, застрягання в «комплексі жертви»⁴⁵.

⁴² Там же. – С.284–285.

⁴³ Там же. – С.292.

⁴⁴ Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія. – С.237.

⁴⁵ Там само. – С.241.

Безумовно, не можна заперечити певного спекулятивного моменту в міркуваннях щодо колоніального становища України у СРСР. Ми також не підтримуємо таких радикальних трактувань спільного російсько-українського минулого як бінарної опозиції «метрополія/імперія – периферія/колонія», пропонуючи розглядати «імперію» як «контекстоутворюючу категорію», у рамках якої увага фокусується на ідеях культури та дискурсу, культурному взаємовпливові по лінії «метрополія/імперія – периферія/колонія»⁴⁶.

У цьому контексті йдеться не про колонізацію в її соціально-економічному розумінні, а про «колонізацію дискурсу», тобто відбирання голосу в «колонізованій нації». Це так званий «колоніалізм білих щодо білих», котрий американська дослідниця Е.Томпсон досить влучно визначила як «військове підкорення території й населення, що вже має власну національну свідомість, політичну систему, право, мову та суспільні звичаї»⁴⁷. У цьому сенсі образ Центральної Європи, створений «сторонніми спостерігачами», на думку Е.Томпсон, мало чим відрізняється від описів Африки європейськими мандрівниками XIX ст. Спираючись на історичний досвід Польщі, авторка виокремлює два етапи дискурсивної колонізації Центральної Європи, які певною мірою можна екстраполювати й на українську ситуацію: 1) від XVIII ст. до розпаду СРСР (за винятком міжвоєнної доби); 2) сучасний – боротьба за звільнення від багажу дискурсу. Отже, «колонізація дискурсу» – ніщо інше, як формування образу «колонізованій нації» особами, котрі не є виразниками національних інтересів⁴⁸.

Говорячи про Україну, із цим можна посперечатися, ураховуючи наявність потужної діаспори та української радянської еліти. Проте застосування даних підходів саме до історії художньої інтелігенції 1920-х рр. може бути цілком виправданим. Адже воно дозволяє зосередитися саме на культурі та художній інтелігенції як на головному об'єкті й суб'єкті дослідження. Попри певні вади зазначених підходів, як слушно зауважують російські дослідники, «культурний поворот в історіографії – це не тільки данина інтелектуальній моді. Культурна оптика має “гуманізуючий” ефект, що дозволяє побачити, як жили і що відчували люди у важкі часи радянського режиму, і тим уникнути редукції приватного досвіду до соціальної функції модернізації суспільства. Культурна оптика тим більше актуальна для дослідників, які аналізують рубіжні періоди між дореволюційним, радянським та пострадянським суспільством, адже соціальні й культурні практики постійно запізнюються в порівнянні зі швидкоплинними політичними революціями»⁴⁹.

Певний інтерес для українських дослідників інтелігенції може становити аналітичний підхід, запропонований польським фахівцем Я.Кеневичем. Розглядаючи Центрально-Східну Європу як простір, що сформувався внаслідок експансії Російської і Німецької імперій, він трактує національне

⁴⁶ От редакции: Многообразие инаковости в XX веке // *Ab Imperio*. – 2011. – №1. – С.10; *Хочу С. Запад и всё остальное* // Там же. – С.24.

⁴⁷ *Томпсон Е. История Центральной Европы как постколониальная нарация* // *Україна модерна*. – 2010. – №16. – С.227.

⁴⁸ Там само. – С.229–230.

⁴⁹ От редакции: Анализ практик субъективизации в раннесталинском обществе // *Ab Imperio*. – 2002. – №3. – С.209–210.

суспільство як організм, уражений імперським впливом, а інтелігенція у цій системі виконує функцію антитіл, що їх виробляє організм для боротьби із заразою – колонізуючою імперією⁵⁰. Інтелігенція, на думку Я.Кеневича, у таких суспільствах перебувала у ситуації постійного цивілізаційного тиску та не могла самостійно проводити у життя свої цінності й рішення, повсякчас покликаючись на досвід і пропозиції «загарбників». Власне, дана теза є прямим відображенням суті політики українізації як творення культури «національної за формою, радянської за змістом».

Трактуючи конфлікт національної інтелігенції з імперією як ціннісний, Я.Кеневич відзначає, що навіть в умовах цивілізаційного тиску за інтелігентом залишалося право вибору поведінкової моделі. Адже інтелігенція, яка апіорі є модернізаційною силою соціуму, відповідальною за формування принципів трансформації залежного суспільства, за будь-яких умов завжди залишає за собою певні права, що накладають на неї відповідальність перед суспільством⁵¹.

Саме проблема вибору української інтелігенції загалом, і художньої зокрема, в умовах цивілізаційного тиску, який у політиці радянської влади почав виразно окреслюватися з середини 1920-х рр., і ті поведінкові моделі, що обирали різні представники цієї верстви, становлять неабиякий інтерес для сучасного дослідника. Звичайно, польська й українська ситуації міжвоєнного періоду відмінні, а проте задачі, що стояли в період революційних подій 1917–1921 рр. та першого десятиліття державного будівництва мали спільний вектор – утвердження національної культури. Таким чином, окреслений Я.Кеневичем інструментарій цілком може прислужитися українським дослідникам інтелігенції 1920-х рр.

Запропоновані вище підходи не є єдино можливими. Ми не закликаємо втиснути матеріал у задалегідь підготовану аналітичну структуру, розуміючи всю хибність такого підходу. Проте застосування методології колоніальних підходів та нової імперської історії дозволяє по-новому підійти до інтерпретації вже відомих джерел і може стати певним дороговказом, котрий надихатиме на подальші наукові пошуки, адже на сьогодні, на нашу думку, пошук нових репрезентацій історії української художньої інтелігенції 1920-х рр. є найбільш перспективним.

⁵⁰ Кеневич Я. Интеллигенция и империя // Там же. – 2011. – №1. – С.134.

⁵¹ Там же. – С.149–152.

The article is devoted to the analysis of present state of investigation of history of artistic intelligentsia of 1920th. The historiographical background as well as perspectives of investigations were outlined.

Keywords: *artistic/literature and artistic intelligentsia, discourse, colonial studies, new imperial history.*

